

University of Groningen

Damnatio memoriae in Den Haag? Over beelden van juristen in Washington, Den Haag en Rome

Jansen, J.E.

Published in:
 Nederlands Juristenblad NJB

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
 Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
 2022

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Jansen, J. E. (2022). Damnatio memoriae in Den Haag? Over beelden van juristen in Washington, Den Haag en Rome. *Nederlands Juristenblad NJB*, 97(40), 3303-3306. Artikel NJB 2022/2872.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Damnatio memoriae in Den Haag?

Over beelden van juristen in Washington, Den Haag en Rome

Jelle Jansen¹

De slavernij en de banden die vele vooraanstaande leden van ons voorgeslacht ermee hadden staan steeds meer in het middelpunt van de belangstelling. Na excuses van onder andere steden en financiële instellingen voor de betrokkenheid van hun voorgangers bij de slavernij staan excuses namens de Staat op de rol. Ondertussen worden voormalige helden van hun voetstuk getrokken. Hoe zit het eigenlijk met de heren wiens beeltenissen voor de Hoge Raad zetelen? En die er niet staan.

Inleiding

John Marshall was tussen 4 februari 1801 en zijn dood op 6 juli 1835 opperrechter (Chief Justice) van het Amerikaanse hooggerechtshof (het Supreme Court of the United States, ook wel: SCOTUS). Hij is een van de invloedrijkste juristen die Amerika heeft gekend. Hij domineerde decennia het hof en schreef onder meer de *leading opinion* in de beroemde zaak *Marbury v. Madison*: de zaak die toetsing van wetgeving aan de Grondwet introduceerde. In het gebouw van het Supreme Court staat een marmeren beeld van hem, buiten een bronzen exemplaar. Er verschenen verschillende postzegels, munten en geldbiljetten met zijn beeltenis.² Hij is een typische Amerikaanse held: van tamelijk eenvoudige komaf, soldaat in de Onafhankelijkheidsoorlog, advocaat, diplomaat die onderhandelde met de Franse minister Talleyrand, lid van het congres en later dus een creatief en moedig rechter. Allerlei juridische instituten zijn naar hem vernoemd.

Maar het tij is gekeerd. De rechtenfaculteit van de University of Illinois verwijderde in mei 2022 Marshall uit haar naam. In september 2022 adviseerde een commissie de rechtenfaculteit van de Cleveland State University datzelfde te doen. De reden voor dit alles was een onderzoek naar Marshalls verhouding tot de slavernij. Tot dusverre was daar maar mondjesmaat aandacht aan besteed. Marshall zou een bescheiden aantal slaven hebben gehad in zijn woonhuis. Belangrijke gelegenheden zich als rechter uit te spreken over slavernij kreeg het Marshall-Court niet, zodat hem hier niet veel te verwijten viel.

De Amerikaanse rechtshistoricus Paul Finkelman dook de archieven in en ontdekte dat Marshall veel meer slaven had dan tot dusverre werd aangenomen.³ Marshall

had niet alleen thuis slaven, maar eveneens en op veel grotere schaal op zijn buitenverblijf, en ook nog op de boerderij die hij van zijn vader erfde. Met enige regelmaat kocht, verkocht en verhuurde hij slaven. Hij schonk tientallen slaven aan zijn zonen en had er zelf rond 1830 toch nog zo'n 150. Finkelman stelt dat Marshalls positie als eigenaar van een omvangrijke slavenpopulatie hem ervan weerhield duidelijker stelling te nemen tegen slavernij en de handel in slaven in verschillende zaken voorgelegd aan zijn hof. Finkelman kijkt hierbij vooral naar de *leading opinion* van Marshall in de zaak *Antelope*, een Spaans-Portugees slavenschip dat de Amerikanen in internationale wateren in beslag hadden genomen. Waren de Amerikanen gerechtigd over te gaan tot onteigening en de slaven vrij te laten? Daarvoor was vereist dat de slavenhandel strijdig was met het internationale recht. Marshall was niet bereid deze stap te zetten: hij vond slavenhandel weliswaar strijdig met het natuurrecht, maar niet met het internationale recht.⁴ Dat deze beslissing niet de schoonheidsprijs verdiende, was in de Amerikaanse literatuur al vele malen benadrukt.⁵ De suggestie van een verband tus-

Auteur

1. Prof. mr. J.E. Jansen is hoogleraar ius Commune aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Noten

2. Vgl. over hem bijvoorbeeld J.R. Paul, *Without precedent: John Marshall and his times*, New York, 2019.

3. P. Finkelman, *Supreme Injustice*, Cambridge-Londen, 2018, p. 36 e.v.

4. 23 U.S. (10 Wheat.) 66 (1825).

5. Vgl. bijvoorbeeld Paul, *Without precedent*, p. 352-363 en met meer verwijzingen de lezenswaardige recensie van Finkelmans boek van C.F. Hobson (de voorzitter van het John Marshall Center, tekst te raadplegen via de website van dit instituut).

© Alicia Rodríguez / EyeEm / Getty Images

sen Marshalls dictum en zijn grote slavenpopulatie en de af en toe hysterische toon van Finkelmanns boek brachten de nodige ophef teweeg. Zij leidden als gezegd tot dusverre tot twee naamswijzigingen van Amerikaanse rechtenfaculteiten. Misschien dat op termijn ook de beelden van Marshall in en voor het Supreme Court ten prooi zullen vallen aan de slopershamer?

Ook in Nederland staan de slavernij en de banden die vele vooraanstaande leden van ons voorgeslacht ermee hadden steeds meer in het middelpunt van de belangstelling. Na de excuses van Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Noord-Holland, ABN-AMRO, De Nederlandsche Bank en Den Haag, zal de regering naar verluidt spoedig volgen. Verder wordt druk gedebatteerd over de schilderijen op de Gouden Koets die de koloniale verhoudingen verheerlijken.⁶ Naar het zich laat aanzien heeft de Koning zijn laatste ritje in dit vervoermiddel wel gemaakt.⁷ Een verre voorzaat van die Koning, Johan Maurits de Braziliiaan (1604-1679),⁸ is ook in een ander daglicht komen te staan. Het naar hem vernoemde Mauritshuis is weliswaar niet van naam veranderd, maar vestigt de aandacht van zijn bezoekers sinds kort op het met de slavernij nauw verbonden verleden van zijn naamgever. Die veroverde in opdracht van de Staten-Generaal een streek aan de kust van Brazilië op de Portugezen en vestigde er Nederlands-Brazilië. De Portugezen hadden daar suikerplantages gesticht en maakten op die plantages gebruik van uit Afrika aangevoerde slaven. De Nederlanders gingen daarmee door. De Staten-Generaal instrueerden Maurits het Romeinse recht toe te passen op de slaven.⁹ Zo begon het van het Romeinse recht onlosmakelijk deel uitmakende slavenrecht aan een late en onvermoede receptie. In Noordwest-Europa was de slavernij rond de 11^e eeuw in onbruik geraakt zodat de vele regels over slavernij uit het *Corpus Iuris Civilis* geen deel uitmaakten van het Romeinse recht als gemeenschappelijk hulprecht in de Republiek

der Zeven Verenigde Nederlanden. Daar kwam verandering in met de verwerving van kolonies op het oostelijk halfrond (o.a. Zuid-Afrika, Sri Lanka, Indonesië) en het westelijk halfrond (bijvoorbeeld Nederlands-Brazilië, Suriname, Curaçao). Dat de koloniatoren daarbij op vaak weerzinwekkende wijze tekeergingen tegen de autochtone bevolking, is de laatste tijd meer en meer benadrukt. Het is bijvoorbeeld de vraag hoe lang het standbeeld van J.P. Coen nog zal prijken op het marktplein van Hoorn.

Zes beelden in Den Haag

Het is in dit licht interessant eens te kijken naar de zes beelden die prominent staan opgesteld voor het gebouw van de Hoge Raad der Nederlanden in Den Haag. Op volgorde van geboortjaar zijn het Hugo de Groot (1584-1645), Simon van Leeuwen (1626-1682), Ulric Huber (1636-1694), Johannes Voet (1647-1713), Cornelis van Bynkershoek (1673-1743) en Joan Melchior Kemper (1776-1824).

De beelden lijken op het eerste gezicht in een willekeurige, want niet-chronologische volgorde te zijn geplaatst – Van Bynkershoek, Huber, Grotius, Van Leeuwen, Voet, Kemper – maar dat is niet zo. In 1939, toen de beelden er kwamen, zetelde de Hoge Raad aan het Plein.¹⁰ De plaatsing geschiedde volgens een vrij lastig principe: de oudste twee stonden aan weerszijden van de voordeur (Grotius links en Van Leeuwen rechts), de anderen werden op anciënniteit daarnaast gezet: Links van Grotius kwam Huber, rechts naast Van Leeuwen stond Voet, geheel links Van Bynkershoek, helemaal rechts Kemper. Bij de verhuizing in 1988 kwamen de beelden haaks op het gebouw van de Hoge Raad te staan in twee rijen van drie. Grotius, Huber en Van Leeuwen nu rechts van de deur, de andere drie links. De volgorde van de twee drietallen was vanaf de straatzijde gezien op omgekeerde anciënniteit: Grotius stond dus niet meer direct naast de deur, maar aan de straatkant. Bij de verhuizing naar de huidige locatie kwa-

men de beelden weer in één rij te staan. De volgorde uit 1939 is gehandhaafd, hoewel er in de muur achter de beelden geen deur zit waar de oudste twee naast staan. Voor de passant zonder kennis van de plaatsingsgeschiedenis is het dus lastig logica in de volgorde te ontdekken.

Op de website van de Hoge Raad vindt men korte schetsen van deze zes iconen. Ik fris het geheugen even op.¹¹ Hugo de Groot was een juridisch wonderkind: hij had als eretitel de vader van het natuurrecht en ontwikkelde het volkerenrecht min of meer eigenhandig. Simon van Leeuwen was een advocaat die de term Rooms-Hollands recht muntte voor het mengsel van Romeins en lokaal recht in zijn gewest. Johannes Voet was hoogleraar aan de universiteit van Utrecht en later in Leiden en richtte zich met name op de actualisering van het Romeinse recht. Hij schreef een op het gehele Europese vasteland invloedrijk commentaar op het belangrijkste onderdeel van de codificatie van het Romeinse recht, de bloemlezing uit de juristengeschriften die bekend staat als de Digesten. Huber en Bynkershoek waren invloedrijke wetenschappers en beiden ook opperrechter, Bynkershoek in de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland, Huber in het Hof van Friesland. Kemper ten slotte leefde een stuk later. Hij was hoogleraar te Leiden in het natuurrecht en het burgerlijk recht, nauw betrokken bij de stichting van de Oranjemonarchie na Napoleons Waterloo, en de opsteller van verschillende ontwerpen voor een Nederlands Burgerlijk Wetboek. Wat waren hun betrekkingen met slavernij, wat schreven zij erover en wat vonden zij ervan?

Grotius merkte in zijn inleiding over het recht van het gewest Holland op dat het onderscheid tussen vrije en onvrije mensen in onbruik was geraakt en dat allerlei feodale varianten van slavernij en horigheid niet meer bestonden.¹² Van Leeuwen verbond daaraan de consequentie dat een slaaf die naar Holland kwam daarmee de vrijheid verwierf: deze regel staat bekend als het beginsel van

vrije grond.¹³ Met de steeds veelvuldiger overkomst van slaven uit de koloniën kwam zij onder druk te staan. Uit de dagboeken van de Hollandse opperrechter Bynkershoek weten we dat de Hoge Raad in 1736 oordeelde dat de van Curaçao naar Amsterdam gevluchte Claes niet de vrijheid verwierf. Die regel zou alleen gelden voor vanuit vreemde mogendheden naar hier gevluchte slaven. Bovendien, zo merkte Bynkershoek in zijn dagboek op, was het eigenlijk niet mogelijk de koloniale zaak draaiende te houden zonder slaven.¹⁴ Uiteindelijk kwam er door een lobby van lieden met belangen in Suriname in 1776 wetgeving die het beginsel van vrije grond buiten werking stelde voor slaven die minder dan een jaar in de Republiek verbleven.¹⁵ De hernieuwde, onvoorwaardelijke vastlegging van het beginsel van vrije grond, de regel dat iedereen op Nederlands gebied vrij is en de slavernij onbekend, kwam uit de koker van Kemper. In zijn ontwerp voor een Burgerlijk Wetboek uit 1820 stond deze regel in artikel 75, tegenwoordig staat zij in artikel 1:1 lid 2 BW.

Niet alleen het beginsel van vrije grond kreeg aandacht van de zes juristen, het verschijnsel slavernij werd ook vanuit het natuurrecht, het volkerenrecht en het Romeinse recht beschreven en gewogen. Grotius vond de slavernij voor krijgsgevangenen in oorlogen gerechtvaardigd door het volkerenrecht – net als de Romeinse juristen. Hij zag ook ruimte voor uit het natuurrecht voortvloeiende slavernij: degene bijvoorbeeld die zich uit armoede verplichtte tot levenslange arbeid voor een ander tegen kost en inwoning bracht deze vorm van slavernij teweeg. Anders dan de slavernij voor krijgsgevangenen en de Romeinse regels over slavernij was deze laatste vorm van slavernij volgens Grotius niet erfelijk via de moeder.¹⁶ Huber wilde van varianten van slavernij niets weten. Hij noemde slavernij de figuur waarbij de ene mens eigenaar is van de andere, en daarbij hoorde ook de aan het Romeinse recht ontleende overerfelijkheid in vrouwelijke

Niet alleen het beginsel van vrije grond kreeg aandacht van de zes juristen, het verschijnsel slavernij werd ook vanuit het natuurrecht, het volkerenrecht en het Romeinse recht beschreven en gewogen

6. De Amerikaanse universiteit Harvard veranderde recent haar wapen en verwijzde er graanschoven uit die verwezen naar het familiewapen van een vroege donor met belangen in de slavernij.

7. Dat ligt anders voor een ander omstreden vervoersmiddel van de Koning (zijn speedboot).

8. Hij lag korte tijd begraven in een door hemzelf ontworpen mausoleum vlakbij Kleef.

9. Artikel 86 van de instructie van de hoogmogende heren van de Staten Generaal gericht aan de WIC van 23 augustus 1636, *Groot Placaetboek II*, Den Haag, 1664

(samengebracht door C. Cau), p. 1261.

10. Vgl. over de behuizingen van de Hoge Raad en ook over de beelden C.J.H. Jansen, 'Het 'hondenhoek' van de Hoge Raad', *Ars Aequi* 2015, p. 252.

11. Zie bijvoorbeeld de zes lemma's in T.J. Veer & P.C. Kop (red.), *Zestig juristen*, Zwolle, 1987.

12. Grotius, *Inleiding tot de Hollandsche rechtsgeleerdheid*, geredigeerd door F.

Dovring, H.F.W.D. Fischer & E.M. Meijers, Leiden, 1952, p. 14.

13. S. van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands regt*, Amsterdam, 1708, p. 28.

14. Zie C. van Bynkershoek, *Observationes Tumultuariæ*, IV geredigeerd door E.M.

Meijers, H.F.W.D. Fischer & M.S. van Oosten, Haarlem, 1962, nr. 2966 (p. 41-42).

Vgl. over deze zaak en de beslissingen in lagere aanleg uitgebreid T. van Polanen, 'Snak, Claas and Bastiaan's Struggle for Freedom: Three Curaçaoan Enslaved Men and Their Court Cases About the Free Soil Principle in the Dutch Republic', *BMGN* 2021, p. 33-58.

15. Daarover J.E. Jansen, 'Tot voorstant van de aangeboren vryheyd', *RMThemis* 2021, p. 189-199.

16. H. Grotius, *De iure belli ac pacis*, Amsterdam, 1660, III, C. 7 II (krijgsgevangenen), II C. 5, XXIX (natuurrechtelijke slavernij). Veel schrijvers leiden uit de verschillen met het Romeinse recht af dat Grotius met zijn natuurrechtelijke slavernij niet doelde op Romeinsrechtelijke slavernij, maar op een vorm van gediensigheid. Uitvoerig daarover G. van Nifferik, 'Grotius on slavery', *Grotiana* 2001, 22, 1 p. 233-243. Zie nog J.E. Jansen, 'De Groningse faculteit der rechtsgeleerdheid en de koloniale slavernij', *Groninger Opmerkingen en Mededelingen* 2021, p. 73-91.

Beter lijkt het me de zes beelden voor de Hoge Raad te laten staan. Ze kunnen dienstdoen als monumenten ter herinnering aan het juridische vernuft van de zes, maar evengoed ook als *Mahnmal* (vermaning)

lijn. Slavernij kon ook ontstaan als gevolg van krijgsgevangenschap: het was immers beter krijgsgevangenen te sparen van executie door ze tot slaaf te maken. Huber verwees ter rechtvaardiging van de slavernij verder nog op de gedachte van Aristoteles die betoogde dat slavernij in lijn was met de natuurlijke ordening: sommige volkeren waren nu eenmaal geschikter om in slavernij te leven dan als vrije mensen.¹⁷ Voet, ten slotte, liet het bij een verwijzing naar de aanwijzing van de Staten-Generaal uit 1636 om op slaven in de koloniën het Romeinse recht toe te passen. Als rechtvaardiging voor slavernij in den vreemde noemde hij nog dat piraten uit Noord-Afrika hun slachtoffers tot slaaf maakten en dat het Nederlanders die daar zulke piraten vingen bij wijze van weerwraak was toegestaan die daar als slaaf te verkopen.¹⁸

Een juridische beeldenstorm?

Is het tijd voor een juridische beeldenstorm en moeten de beelden van pak hem beet Huber en Bynkershoek voor het gebouw van de Hoge Raad maar weg? Huber deelde de wereld immers op in heersende en dienende volkeren en Bynkershoek was als raadsheer betrokken bij de voor de Curaçao gevluchte slaaf Claes zo teleurstellende uitspraak. Ik voel daar weinig voor. Het heeft iets hovaardigs het verleden de maat te nemen gewapend met de kennis van nu. Het verleden is nu eenmaal een ver land, waar men dingen anders doet.¹⁹ Bovendien leidt zo'n wat de Romeinen *damnatio memoriae* noemden, banvloek van de nagedachtenis, tot een vreemd, verwrongen beeld van het verleden. Beter lijkt het me de zes beelden voor de Hoge Raad te laten staan. Ze kunnen dienstdoen als monumenten ter herinnering aan het juridische vernuft van de zes, maar evengoed ook als *Mahnmal* (vermaning): iedere tijd heeft zijn blinde vlekken. Zo duurde het grofweg tot de 18^e eeuw voordat de gedachte doorbrak dat slavernij simpelweg onbestaanbaar is. Er waren ook in ons land juristen die dit standpunt verdedigden. De Amsterdamse hoogleraar in het natuurrecht Hendrik Constantijn Cras (1739-1820) – de leermeester van Kemper – was zo iemand, net als de Pruisisch-Groningse Frederik Adolf van der Marck (1719-1800) en de Gelders-Overijsselse patriot Joan Derk van der Capellen tot den Pol (1741-1784).²⁰ Van deze laatste staat overigens al ruim twee eeuwen een standbeeld in Rome.²¹ Zwolse patriotten bestelden het kort na Van der Capellens dood bij de Italiaanse beeldhouwer Giuseppe Ceracchi (1751-1801). Die vervaardigde een bijna drie meter hoog standbeeld van 'De Wekker des Vaderlands'²² uitgedost als Romeins senator. Tot transport vanuit Rome naar Zwolle is het niet gekomen omdat de patriottenpartij door de interventie van het Pruisische leger in 1787 de kop was ingedrukt. De patriotten moesten zich schuil houden of vluchten naar het buitenland.²³

Weer wat later bezetten de Fransen ons land. Ceracchi zat ondertussen ook niet stil. Hij was verhuisd naar Parijs en nam daar deel aan een mislukt complot tegen Napoleon. Hij eindigde onder de guillotine. Het standbeeld werd in Nederland min of meer vergeten, totdat Godfried Bomans (1913-1971) het aan de vergetelheid ontrukte in zijn *Wandelingen door Rome*.²⁴ De laatste tijd zijn er verschillende vergeefse pogingen gedaan om het beeld van de Italianen in bruikleen te krijgen. Ondanks de ruimhartige aanbieding de kosten van transport en dergelijke te dragen, lieten de Italianen tot nog toe niets van zich horen. Zou het helpen als ons hoogste rechtscollege zich in het strijdperk mengt, en belooft dat het beeld een fraaie plek krijgt te midden van de rij van zes? •

17. U. Huber, *Digressiones* (uitweidingen), Franeker 1671, p. 179. De geschiedenis had volgens Huber genoeg bewezen dat deze opvatting van Aristoteles, die velen mishaagde, juist was. Zie ook Hubers *Praelectiones iuris civilis, I*, (voorlezingen over burgerlijk recht) Leipzig, 1707, p. 15. Vgl. G. van Nifterik, 'Arguments related to slavery in seventeenth century Dutch legal theory', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 2021, p. 158-191, p. 170-171.

18. J. Voet, *Commentarius ad pandectas*, Den Haag, 1726, Liber I Tit V, n. 3 (p. 50-51).

19. De eerste zin van L.P. Hartley's roman *The Go-Between*.

20. Cras hield er in 1793 een lezing over, later afgedrukt als *Verhandeling over de Slavernij en Afrikaanschen Slavenhandel*, verschenen in de kort na zijn dood uitgegeven *Nagelatene verhandelingen en redevoeringen, voorafgegaan van eene lijkrede op mr H.C. Cras door J.M. Kemper*, Amsterdam, 1822, p. 181-232; F.A. van der Marck, *Schets over den rechten van den mensch, het algemeen staats- kerken- en volkerenrecht, ten dienste der burgerij ontworpen; als mede tafereel van deelen, afdelingen en hoofdstukken, tot een algemeen bataafsche wetboek, beknopelijk geschetst*, Groningen 1798, p. 188-189.

Van der Capellen keerde zich in de Overijsselse Staten tegen de wetgeving uit 1776 die slaven in de Nederlanden de ogenblikkelijke vrijheid onthield, vgl. daarover en over Van der Cappellen in het algemeen de biografie van H.S. Haasse, *Schaduwbeeld of*

Het Geheim van Appeltern, Amsterdam, 1994, p. 169-170. Zie verder J.D. van der Capellen, *Vertoog over de onwettigheid der drostendiensten in Overijssel*, Leiden, 1778, p. 12, p. 14, p. 15.

21. Het beeld staat onder een afdak in de tuin van het museum Pietro Canonica in de Villa Borghese.

22. Deze eretitel viel hem te beurt omdat hij de gedachte van de volkssoevereiniteit populariseerde, in het bijzonder in zijn beroemde pamflet 'Aan het Volk van Nederland' uit 1781, vgl. bijvoorbeeld J.H.A. Lokin, W.J. Zwolve & C.J.H. Jansen, *Hoofdstukken uit de Europese codificatie-geschiedenis*, Den Haag, 2021, p. 356 e.v.

23. De Pruisische koning schoot zijn zus, Wilhelmina, te hulp. Die was getrouwd met de laatste stadhouder, Willem de Vijfde. Willem was door de patriotten min of meer verjaagd uit Holland en had zich in Nijmegen gevestigd op kasteel de Valkhof. Wilhelmina was op weg van Nijmegen naar Den Haag voor ontmoetingen met Oranjegezinden toen zij door Goudse patriotten werd gearresteerd en korte tijd werd vastgehouden in een kaasboerderij bij de Goejanvervellesluis. De troepen van haar verontwaardigde broer herstelden vlug het gezag van Oranje. De koning liet in Berlijn een overwinningspoort oprichten met daarbovenop een vierspan. De Nederlanders betaalden deze Brandenburger Tor.

24. G. Bomans, *Wandelingen door Rome*, Amsterdam-Brussel 1956, op p. 170 e.v. Vgl. ook A. Weststeyn, *Nederlanders in Rome*, Amsterdam 2017, p. 192 e.v.